

Јован МУХАДИНОВИЋ

Сажетак: Рад се бави покушајем остваривања пројекта познатог као Бојанско питање. Црногорска влада је од добијања независности 1878. тежила да створи плодне површине на којима би населила своје становништво. Најбољим тереном за то је сматрала површину Скадарског Блата (Језера), која би се исушивањем претворила у житни предио и тиме ријешила проблем глади у Црној Гори. Пројекат никад није остварен иако је више пута од стране црногорских отправника послова у Цариграду, а по налогу црногорске владе, иницирано да се са њим отпочне.

Кључне ријечи: Бојана, исушивање, пројекат, глад, изливање, Милена

Summary: This topic is deals with the project knowned as the "Project of the Bojana river". From the time of 1878. and international recognition, Montenegrin government is trying to make the fertile areas and to inhabit the population. The best area by them was area of the Skadar Lake. By druing the surface that area could become the grain, and the problem of hunger will be solved. The project isnt finished despite the effort of the Montenegrin diplomats in Constantinople and Montenegrin government.

Key words: Bojana, drying, project, hunger, spillage, Milena.

БОЈАНСКО ПИТАЊЕ

Питање регулисања тока Бојане је у црногорским круговима помињано одмах након Берлинског конгреса. Приликом прве посјете Цариграду 1883. књаз Никола је о томе разговарао са султаном. По налогу турске владе, један француски инжењер је 1884. године израдио студију. Митар Бакић, као опуномоћени представник Црне Горе у Цариграду је стално у разговорима са државницима Турске потенцирао овај пројекат. Сматрало се да би се радови на исушењу Бојане могли обавити уз ниске трошкове.¹

---

¹Иван Тепавчевић, *Питање граница између Црне Горе и Османског Царства крајем XIX и почетком XX вијека*, Алманах, Подгорица, бр. 63-64, 2014, стр. 228.

Званични орган владе на Цетињу, „Глас Црногорца”, није пропустио да о томе да јавности помен.

„... Као што смо поуздано извијештени. Његовом Височанству Књазу пошло је за руком, да се за вријеме свога бављења у Цариграду потпуно споразумије са Његовим Величанством Султаном, у ствари прокопавања Дрина. Кад се то важно дјело изведе, велики дио Скадарскога Блата ће се испразнити и ослободити од воде, те предати вриједнијем рукама тежачкијем, који ће плугом и мотиком претворити садашње блато у богату житницу и тијем обезбиједити не само Црну Гору и околне јој крајеве од скоро свакогодишње црне авети: пусте глади и и с њом окончане невоље љуге.”²

Оно што ће можда најбоље дати слику о свим покушајима да се овај подухват оствари је преписка на линији Цариград – Цетиње. О томе је разговоре почео црногорски отправник послова у Турској, војвода Гавро Вуковић. Он је 21. априла 1884. године, писао да је разговарајући о границама, залагао се и за питање Бојане. Извјесни Артип ефендија је овом приликом рекао да је у разговору са Дервиш пашом сазнао да тај предлог треба упутити Порти. Турска влада је наводно дала наредбу да се то питање технички проучи. Поменуо је и да је султан дао ријеч да ће се то ријешити. Највише је плашила негативна реакција одређених појединаца из Албаније у вези овог предлога, посебно оних који имају утицаја у народу. Вуковић помиње да је ишао и код министра грађевина који је рекао да је упутити телеграм у Скадар да му се упутити рапорт о Бојани.³

На томе се није стало, већ се у мају опет покреће питање о Бојани од стране црногорског отправника послова. Одређени званичници су дали своја мишљења, али ништа није рјешавано. Султан је остао при томе да не може о овоме ништа рећи ако му од Порте не дође то питање директно. Наводи да се он плаши реакције албанских првака и имућних трговаца. Мисли да они не желе ово рјешење и да сматрају да само Црна Гора има од тога користи. Практично, на самом почетку црногорски званичник сматра да је ово

---

²Глас Црногорца од 28. августа 1883, година XII, бр. 35, стр. 1.

³ДАЦГ, МИД, 1884, (Дипломатска преписка), ф. 13, бр. док. 258, Гавро Вуковић, Станку Радоњићу, 21. 04. 1884.

питање нерјешиво. Сматра да ће се због општег стања Турска приближити Аустрији, а да Хабзбуршка држава неће дозволити ништа што би на било који начин довело до побољшања услова у Црној Гори.⁴

Мишљење Вуковића и сумње у реализацију Бојанског питања потврђене су убрзо. Он се увјерио да писмо које је послао министру грађевина није уопште ни стигло до њега. На питања да ли су инжењери прегледали овај случај сазнаје да је један од њих рекао да је питање само „прелетио” јер оно није обухваћено финансијским планом.⁵

О овоме се и даље ништа конкретно није рјешавало. Црногорски службеник Вуковић јавља да све његове посјете остају без икаквог ефекта и да нема ни најосновнија обавјештења. **Да у даље посјете нема што ићи**, а да за мјеста приватних окупљања турских државника нема новаца. **24. маја је отишао код Великог везира**, који му говори да ће се питање граница ријешити док бојански пројекат и даље стоји у Министарству грађевина. Четири дана касније сазнаје ни да гранична питања нијесу ријешена. Опет добија обавијештења о зближавању Аустроугарске и Турске, што сматра погубним за интересе Црне Горе. Султан и аустријски цар размјењују преписке, о чему су и новине писале. Помиње да би турски владар по његовом мишљењу радо ступио у савез са аустријским, али да га је страх фанатизма турских поданика. Добија информацију да је министар грађевина послао наредбу валији у Скадар да се пројекат проучи. Валија не даје одговоре који би довели до рјешења. Изнервиран, Гавро Вуковић апелује на црногорску владу да ако и ово и питање граница не буде ријешено он буде опозван из Цариграда. **Јер како сам каже да у том случају:** „Не бих овђе стојао на овај начин ни да ми вас Цариград поклоните.”⁶

Како је желио убрзо се тако и десило. Војводу Гавра Вуковића је на мјесту црногорског отправника послова убрзо замијенио Митар Бакић, што се види даље из извјештаја који су стизали на Цетиње из Цариграда. У писму од 20. децембра 1885. Бакић јавља да на његово упорно инсистирање да се Бојанско питање пошаље у Министарски

---

⁴ ДАЦГ, МИД, 1884, (Дипломатска преписка), ф. 13, бр. док. 281, Гавро Вуковић, Станку Радоњићу, 01. 05. 1884.

⁵ ДАЦГ, МИД, 1884, (Дипломатска преписка), ф. 13, бр. док. 294, Гавро Вуковић, Станку Радоњићу, 05.05.1884.

⁶ ДАЦГ, МИД, 1884, (Дипломатска преписка), ф. 13, бр. док. 355, Гавро Вуковић, Станку Радоњићу, мај 1884.

савјет, званичници одговарају да су заузети бугарским питањем и да се мора чекати. Чак и сам Нелидов, руски посланик у Цариграду, савјетује да би било добро да се сачека док се стање смири. Послије се обратио опет властима наглашавајући да одговор о овом питању лично књаз тражи. Све што је добио као одговор било је да се питање разматра у савјету, или да у рјешавању питања има техничких препрека.⁷

Колико је ово питање било од значаја за црногорску владу говори и наставак преписке, која се врши између Митра Бакића и Станка Радоњића. Интересантни су разговори које су оба црногорска представника имали са Нузрет (је ли Нузрет или Нусрет, јер Нусрет паша је) пашом, чланом Министарског савјета. Вуковић у разговору са пашом преноси дивљење и признање паши од књаза због створених пријатељских односа двије земље. Нада се да ће Нузрет доћи као гост на Цетиње и да ће помоћи да се Бојански пројекат убрза. Нузрет паша одговара да је помињао султану ово питање и да му оно „на срце лежи“, али је заузет другим битним питањима царства. Даље паша моли да се књаз заузме за статус његових добара у Бугарској код руског цара. Вуковић сматра да би то пашу обавезало да опет запита султана о црногорској ствари.⁸

Исто савјетује црногорског књаза и Митар Бакић.⁹

Да је свој допринос рјешавању овог питања покушало дати Турско посланство, говори и сарадња Цеват паше, турског посланика са Цетиња, приликом његове посјете Цариграду. Цеват паша је 16. маја предао писмо од књаза црногорском отправнику послова у Турској, Митру Бакићу, са списком задужења које је добио од црногорског господара. Рекао је да је лијепо примљен на Порти, да је представио ствари и да су оне „благонаклоно“ прихваћене. Он се узда у успјешност своје мисије. Сматра да Бакић не треба више да иде код чиновника савјета по овом питању, јер оно више зависи од Порте и Великог везира него од двора. И поред залагања турског посланика, Бакић је сумњичав по питању рјешавања ове ситуације. Мисли да је утицај Цеват паше сувише мали на Порти, која је презаузета битнијим питањима по Османско царство. Сматра да турски посланик није средио ствари са скадарским валијом прије свега, као и да га је овај оцрнио на Порти.

⁷ ДАЦГ, МИД, 1885, ф.17, бр. док. 995, *Митар Бакић, Станку Радоњићу, 20. 12. 1885.*

⁸ ДАЦГ, МИД, 1885, ф.17, бр. док. 447, Гавро Вуковић, Станку Радоњићу, 04.03.1885.

⁹ ДАЦГ, МИД, 1885, ф. 17, бр. док. 452, *Митар Бакић, Станку Радоњићу, март 1885.*

Турска влада није задовољна ни уговором о мухаџирским добрима које је Цеват паша склопио са књазом. Обустављање мухаџирске комисије је лош глас, а и додатно је Дагес ефендија говорио о лошим потезима црногорске владе по овом питању.¹⁰

Цевад паша јавља Бакићу 25. маја да је представио Бојанско питање детаљно султану и да он њега очекује наредбу и рјешење истог. Нада се да ће ускоро „с добријема гласовима“ доћи на Емирџијан. Међутим, сјутрадан долази са потпуно супротном причом и без рјешења које је помињао. Тражи да Бакић пише књазу Николи да ће се он и даље залагати да се питање узме у озбиљно разматрање. Каже да пројекат остаје неизвјестан, али да султан ово хоће да узме у своје руке и да не би било добро да се врши притисак на њега.¹¹

Митар Бакић је послѣје ових вијести одлучио да пође на Илдиз (исправно је **Јилдиз** (звјезда), **направио га Селим 3 за своју мајку Михришах Султан**, али кад је дошао **Абдулхамид 2 на пријесто то је постала главна његова резиденција, и више је ту био него на званичном двору Долмабахче**) и да се распита о успјешности мисије Цевад паше. Разговор је имао са Дервиш пашом, који му је рекао да се надао да ће видјети црногорског књаза у Цариграду. На то му црногорски званичник одговара да књаз има пуно посла и да су Црногорци навикли да им је владар стално присутан. Иначе, он би радо дошао да види султана којег сматра „за свог најискренијег личног пријатеља.“ Паша каже да црногорски народ мора да зна колико је битна још једна посјета њиховог владара Турској, због успостављања што бољих односа са царством. Бакић каже да црногорски народ то жели и да га ништа не би увјерило у искрено турско пријатељство као рјешење Бојанског питања. Дервиш паша каже како влада то питање сматра врло корисним за обије државе, али да се прво мора стручно проучити, саставити план и предрачун, па тек онда кренути са истим. Бакић наводи да је то питање старо двије године и да је наређено скадарском валији да прими **инжињере** и да пошаље у Цариград рапорт. Паша на то одговара да је једна фирма истраживала корито ријеке али да су се главни предузимач и инжењер (**користиш и инжењер и инжињер, одабери једно. Видјех да је обоје правилно, али по правопису се форсира инжењер**) утопили. Бакић сматра да је одмах требало послати друге стручњаке да

¹⁰ ДАЦГ, МИД 1885, ф. 17, бр. док. 582, *Митар Бакић, Станку Радоњићу, 17. 03.1885.*

¹¹ ДАЦГ, МИД, 1885, ф. 17, бр. док. 609, *Митар Бакић, Станку Радоњићу, 27. 05.1885.*

се посао заврши. Дервиш паша онда скреће тему са тога говорећи да од подухвата нема ништа док се ријека Дрим не врати у старо корито. Тражи да књажевска влада уради план питања јер би оно било корисно и за трговину и у циљу добијања плодних површина. Митар Бакић напомиње да је то већ урађено и упућено на султана. На то паша каже да и он пошаље писмо у вези овога.¹²

Митар Бакић је ишао и даље па је разговарао и са великим везиром и султаном о овоме. На састанку са великим везиром, истом је пренио књажеве поздраве као и молбу да се заложи за рјешење Бојанског питања. **Јер (са јер не почињи реченицу) обзиром да је ово питање** прихваћено од отоманског министарства грађевина сада не би требало да има препрека. Велики везир се захвалио на поздравима књажевим и рекао да је сада питање прослијеђено Министарском савјету које је сада одлучно. Бакић каже да је црногорски владар предложио да се пошаље инжењерска комисија обије владе, сматрајући да скадарски валија неће имати ништа против јер је то само проучавање, а не реализација пројекта. Везир каже да се валија не противи само комисији него уопште питању ријеке Бојане. Црногорски званичник сматра да од рјешења овога питања неће бити ништа.¹³

Да Порта није имала кад да мисли и рјешава пројекат Бојане говори и сусрет и разговор Митра Бакића и Џевата паше 1. септембра. Они су ту закључили из разговора Џеват паше и великог везира да само иде преписка о овоме између органа власти и да се ништа не рјешава. Бакић сматра да су највише штетне радње скадарског валије по овај пројекат.¹⁴

О томе да од покретања питања уопште за Бојану нема ништа, потврђује закључак Бакића у писму од 28. септембра 1885. У том писму он каже да је Џеват разговарао са султаном. При ситуацији у којој се налази Турска он сматра да ће султан књазу обећати и „златне горе”, али да ништа неће ријешити сама обећања. Проблем је бугарско питање. Јавља да је бугарска депутација која је дошла, прво утамничена, али их убрзо пуштају и улазе у разговоре са њима. Наводи да Турска ради под притиском великих сила које би да се одреди књаз бугарски и румелијски валија. Турци су немоћни без да ступе у преговоре,

---

¹² ДАЦГ, МИД, 1885, ф. 17, бр. док. 623, *Митар Бакић, Станку Радоњићу, 03. 06. 1885.*

¹³ ДАЦГ, МИД, 1885, ф. 17, бр. док. 804, *Митар Бакић, Станку Радоњићу, 27. 08. 1885.*

¹⁴ ДАЦГ, МИД, 1885, ф. 17, бр. док. 812, *Митар Бакић, Станку Радоњићу, 02. 09. 1885.*

јер војнички не могу дјеловати у Румелији, јер су онемогућени на то од стране Руса. Бугарски сценарио је добио велике симпатије. **Да је овај народ виђен као енергичан и патриотски.** (не може оваква реченица) Страхује да би могао да узме примат Црној Гори, као покретачу ослободилачке борбе.¹⁵

У септембру је преко Џеват паше, Митар Бакић позван на објед код султана. Турски владар није присуствовао због обавеза око бугарског питања. Касније је Осман паша, дворски маршал, рекао Бакићу да ће га Абдул Хамид примити. У разговору је султан питао за здравље, хвалио Црну Гору која се држи по страни по питању Бугарске. Црногорски званичник је то потврдио сматрајући да се двије државе од сада не могу наћи ни у каквом сукобу. Наговјестио је султану како је Црна Гора скоро цијела сада окружена Аустријом и да јединог „одушка” има у додиру са Османским царством. Турски суверен је помињао и могућност заједничког савеза против Аустроугарске. Али се Бакић дохватио Бојанског питања. Рекао је да би султан добио велику наклоност од црногорског народа, уколико би се ово питање реализовало. **Јер Црна Гора има** (исто као горе што сам ти написао) само мало обрадивих површина и на тај начин би економски стала на ноге. На то је султан рекао да је дао све потребне наредбе о томе Џевад паши. Међутим, у каснијем разговору са турским послаником, Бакић изводи закључак, који шаље на Цетиње, а то је да од посла неће бити ништа урађено. Даје велику заслугу за труд Џевад паше. Сматра да је Абдул Хамид у страху од војних заповједника, због наредбе да се војнички не улази у Румелију. И да држи појачане страже.¹⁶

Џевад пашину заслугу је поменуо и књаз Никола када је поручио Митру Бакићу да пренесе султану своје жаљење што овај одлази са функције турског посланика на Цетињу. Изражава своје задовољство за владање посланика који је у „течају његове функције својим особитим понашањем успио задобити потпуну благонаклоност Господареву и у исто вријеме одговорити повјерењу Султановом радећи непрестано на одржавање срећно постојећих односа између двије државе.”¹⁷

---

¹⁵ ДАЦГ, МИД, 1885, ф. 17, бр.док. 852, *Митар Бакић, Станку Радоњићу, 28.09.1885.*

¹⁶ ДАЦГ, МИД, 1885, ф. 17, бр.док. 857, *Митар Бакић, Станку Радоњићу, 03.10.1885.*

¹⁷ ДАЦГ, МИД, 1888, ф. 23, бр.док. 1354, *Министарство иностраних дјела, Митру Бакићу, 19.09.1888.*

Инсистирање на овом питању је настављено и после фебруара 1895. Када се Бојана излила из свог корита и направила велике проблеме тамошњим житељима.¹⁸

Чести су били проблеми који су настајали услед великих падавина на овом подручју. Интересантан је случај, када је под утицајем великих падавина новембра 1896. на подручју ријеке Дрим и Скадарског језера, порастао водостај ријеке Бојане. **Дошло је језера отицале у море.** (нелогично) Том приликом је постојећи канал од Зогајског језера проширен, да се створио простор за склањање бродова. Тако је створена лука Ђеране, касније названа Милена, по црногорској књагињи.¹⁹

Идеја регулисања Бојане и њен живот наставља се и у јулу 1909. када Петар Пламенац, сада црногорски конзул у Цариграду јавља књазу да је скадарски валија Бедри паша дозволио да скадарски инжењер Бриот дође на Цетиње и са плановима и предрачуницима по предмету регулисања Дрима, Кира и Бојане. Јавља да инжењер неће узети хонорар за овај посао. Због видне Бриотове улоге, Пламенац савјетује да се исти одликује Даниловим орденом, петог степена.²⁰

Да идеја о овом круцијалном питању и наду да ће се оно реализовати и позитивно утицати на економију земље показују и много каснији покушаји да се исто покрене. (види некако да измијениш реченицу) У септембру 1909, црногорски отправник послова Пламенац пише да је извјесни инжењер Болотов добио дозволу од турских власти за изучавањем (**изучавање**) пројекта Бојане. И тада се помиње велико противљење скадарског валије било каквом потезу на ријечи. Њему смета што Болотов хоће да прегледа не само Бојану, него и језеро, цијелу долину Дрима, околину Призрена, Митровице, као и долину Ибра до Берана.²¹

У циљу подупирања овог питања на Цетињу је 20. јуна 1890. направљен ткз. Пројекат о рјешавању Бојанског питања. У овом протоколу има 8 ставки које се односе на дато питање **односе** (ово је вишак, претпостављам). У првом дијелу документа се спомиње да је учињена погодба са црногорске и турске стране, и да су прибављена сва потребна

¹⁸ Иван Тепавчевић, *наведени чланак*, стр. 228.

¹⁹ Васо Радовић, *Улцињ 1878-1914*, огранак Матице црногорске, Улцињ, 1997, стр.33.

²⁰ Архивско библиотечко одјељење Народног музеја Црне Горе, Фонд Никола I, 1909, АБОНМЦГ, Ф. Н I, бр. док. 24, 17.07.1909.

²¹ ДАЦГ, МИД, 1909, ф. 170, бр. док. 1136, *Петар Пламенац, министру иностраних дјела*, 09.08.1909.

документа. Наводи се да је између Отоманске владе и црногорског представника у Цариграду учињена погодба. **Да је ствар предата на контролу** војним и техничким комисијама. (**кад почињеш реченицу** овако то је неисправно, можда је најбоље да последије *погодба* ставиш зарез и наставиш реченицу.) Ствар је прошла позитивно на комисијама и Министарски Савјет је прихватио. Додаје се да је ово питање ирадом од 10. маја потврдио и сам султан. Прва ставка протокола говори о томе да се имају са Бојане и Скадарског језера уклонити сви риболови. **Да се приступи дубљењу** дна Бојане од самог извора и да се ријечи потом направи ново корито пробојем серпамтиле код Обода. Ријека Дрим треба да се врати у старо корито, док се за њу не ископа ново, дугачко 20 км. Тако би се са тим обезбиједило подручје од поплава у Љешу. Рјечица Кир, притока Дрима која у Скадру плави земљу, треба да се усмјери у језеро. Друга ставка говори да би се овај пројекат требао предати на реализацију предузимачком друштву које ће све уредити према техничким захтјевима обије владе. О трошковима пројекта се говори у трећој ставци, гдје се наводи да ће они износити 158.000 турских лира или 3.634.000 франака. Наводи се да је то горња вриједност која се неће прећи. У даљим ставкама се каже да ће се сума подијелити између двије земље сразмјерно површини земље која се добије. **Да Отоманска** влада треба предузимачком друштву да уплати трошкове са интересом, а да Црној Гори остаје да се сама погоди око начина исплате. Даље, направљену штету је такође Турска требала да надокнади власницима риболова, док је влада на Цетињу од тога ослобођена. Надзор ће вршити инжењери ангажовани из обију земаља. Радници на том послу ће бити мјештани, због тога што Црногорцима није сигурно да раде у Албанији. Овај Протокол је објављен и у „Гласу Црногорца” у броју 26, 23. јуна 1890.²²

И прије тога је у овом гласилу дата вијест о црногорско – турском договору. Тиме новине преносе сљедеће:

„ Г. Гавро Миљ. Вуковић замјеник министра иностраних дјела вратио се прошли уторник из Цариграда на Цетиње. Г. Гавро завршио је повјерени му податак на пуно задовољство свога Господара и Књаза. Његово Цар. Величанство, Султан Абдул Хамид, изволио је као што смо већ

---

²²Протокол о рјешавању Бојанског питања (из званичних докумената),(Цетиње, 20. јун 1890.), *Међународни уговори Црне Горе 1878-1918*: стр. 246, 247, 248.

јавили одобрити све приједлоге што их је спремила и поднијела књ.црногорска влада, ради уређења Бојане и исушивања великога дијела Скадарскога Блата. Висока порта и књ.црногорска влада свршиле су све договорне, те не преостаје ништа да се, и то, разумије се, договорно нађе друштво, које би било најподобније да тај велики посао што боље и што приђе сврши. »²³

Да је овај посао био привлачан по неке инвеститоре потврђује и вербална нота Аустроугарског посланства које гарантује за бечку фирму „Унион Бангеселшаф” и предлаже је књазу и моли да јој се обезбиједи извођење радова на пројекту на ријечи Бојани. Легација наводи да је друштво респектовано и финансијски стабилно. У одговору министарство иностраних послова се захвалило на понуди, али каже да питање исушивања језера није још „созрело”, да би се влада уопште могла упустити у преговоре.²⁴

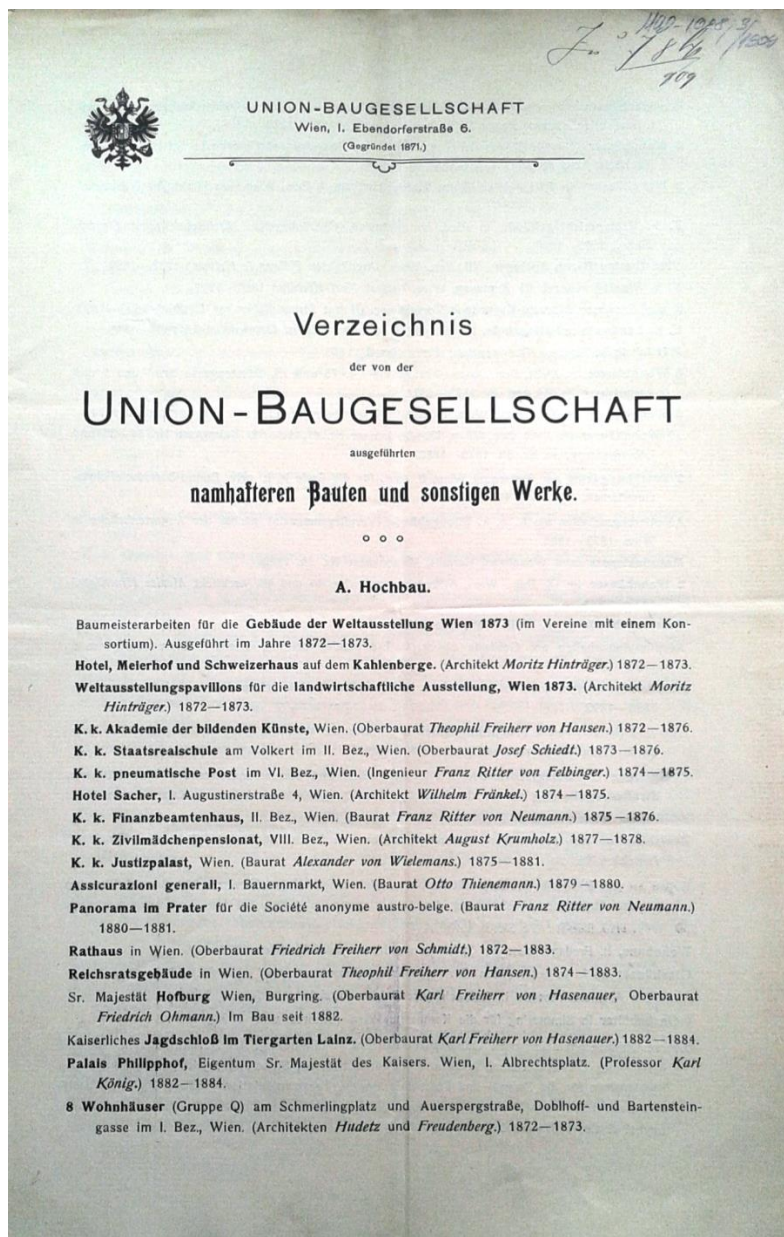
Да овај пројекат није никада напуштен као идеја свједоче и извори из времена Јубиларних свечаности 1910. Тада се помиње да је питање ријеке Дрима и Бојане: „Једна од највећих брига Господаревих...” Помиње се нада у тај посао који би снизио површину вода Скадарског језера, и створио плодно тло. Али такође исти извор говори да зато још нема могућности остварења, јер су потребни заједнички споразуми са Турском.²⁵

---

²³ Глас Црногорца од 2. Јуна 1890, година XIX, бр. 23, стр. 3

²⁴ ДАЦГ, МИД, ф. 169, бр.док. 1028/1, Петар Пламенац, Министарству иностраних дјела, 26.07.1909.

²⁵ Др Лазар Томановић, 50 година на престолу Црне Горе 1860-1910, Државна штампарија, Цетиње, 1910, стр. 222.

Прилог 2. Насловна страна понуде фирме „Унион Бангеселшаф“ (ДАЦГ)

Коришћена архивска грађа:

Архивско библиотечко одјељење Народног музеја Црне Горе, Фонд Никола I
Министарство иностраних дјела

Коришћени зборници:

Међународни уговори Црне Горе 1878-1918: зборник докумената са коментаром, Г. Перaziћ, Р. Распоповић, Побједа, Подгорица, 1992.

Коришћена литература:

Васо Радовић, *Улцињ 1878-1914*, огранак Матице црногорске, Улцињ, 1997.

Др Лазар Томановић, *50 година на престолу Црне Горе 1860-1910*, Државна штампарија, Цетиње, 1910.

Тепавчевић Иван, *Питање граница између Црне Горе и Османског Царства крајем XIX и почетком XX вијека*, Алманах, Подгорица, бр. 63-64, 2014.

Коришћена штампа:

Глас Црногорца

- од 28. августа 1883, година XII, бр. 35

- од 2. јуна 1890, година XIX, бр. ?